

Homo sociologicus: Co se skrývá za tématem sociálních rolí¹

Jiří Šubrt²

Karlova univerzita, Fakulta humanitních studií, Pracoviště historické sociologie, Praha

Homo Sociologicus: What is Behind the Theme of Social Roles? This study is focused on the topic of social roles and concepts associated with it. It concerns the thematic and paradigmatic contexts in which the concept of social roles appeared and what perspectives it has opened in sociology. Special attention is paid to Dahrendorf's book *Homo Sociologicus*, to the questions raised by this work, and how answers to them have been sought. The study goes on to explain how during the 70's and 80's the interest of sociologists moved from the topic of roles to the issue of social actors. In conclusion it considers why today it could be helpful to go back to the concept of social roles and how lines of reasoning on this issue could be promising and beneficial for the further development of sociological theory. Sociológia 2017, Vol. 49 (No. 2: 203-230)

Key words: *social role; status; internalization of role; playing of role; action; behavior; institutions; mask; structure; function; actor; sociological theory*

V této stati se zaměříme na problematiku sociálních rolí. K pojmu sociální role přistupujeme obvykle tak, že ho chápeme jak jeden ze základních sociologických pojmů, který je přijímán v kontextu různých sociologických paradigmat celkem bezproblémovým způsobem. Pojem sám figuruje v řadě učebnic (např. Lundberg et al. 1967: 353-392; Petrusek 1985: 252-275; Keller 2002: 69-75) a popularizačních výkladů sociologie, velmi často v publikacích, které jsou určeny pro širší veřejnost, a využívá se k tomu, aby na něm bylo demonstrováno, v čem spočívá specifická sociologická perspektiva (Berger 1991: 85 ff.; Bruce 2008: 34-35). K pojmu sociální role existuje značné množství literatury, při jejímž čtení může občas čtenář nabýt dojmu, že se ocitnul v jakémsi konceptuálním labyrintu; přestože všichni autoři hovoří víceméně o tomtéž, používají k tomu často rozdílné vyjádření a rozdílný pojmový aparát. Díky tomu mohou vznikat občasné komunikační šumy, ale také prostor pro nekončící diskusi. Cílem této stati je analyzovat koncept sociální role a pojmy s ním spojené z hlediska obecné sociologické teorie. Nejprve chceme přiblížit, v jakých věcných a paradigmatických kontextech se pojem objevoval a jaké perspektivy to sociologii otevíralo. Zvláštní pozornost potom bude věnována Dahrendorfově (1964) koncepci *homo sociologicus*, otázkám, které tato kniha nastolila, a způsobu, jakým se na ně hledala odpověď. Zmíníme se i tom, jak se posunul během 70. a 80. let zájem sociologů od problematiky rolí k problematice sociálních aktérů. Závěr stati bude patřit zamyšlení nad tím, proč je dnes užitečné se

¹ Článek je výstupem projektu *Homo Sociologicus Revisited* podpořeného GA ČR (GA15-14478S), který je řešen na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v letech 2015 – 2017.

² Korespondence: doc. PhDr. Jiří Šubrt, CSc., Karlova univerzita, Fakulta humanitních studií, Pracoviště historické sociologie, U Kříže 8, 158 00 Praha 5, Česká republika. E-mail: jiri.subrt@ff.cuni.cz

ke konceptu sociální role vrátit a jaký směr uvažování o tomto problému by mohl být perspektivní a přínosný pro další rozvoj sociologické teorie.

Sociální instituce a sociální role

Snahy o porozumění pojmu role začínají většinou odkazem na definici Ralphi Lintona (1964 [1936]: 114). Další postup pak obvykle spočívá v tom, že se za Lintonovu definici postupně řadí další, alternativní vymezení, případné korektivy a zpřesňující doplňky. V našem výkladu zvolíme jiný postup. Hned na začátku předložíme čtenáři to pojetí sociální role, ke kterému se hlásíme, a pak teprve budeme s tímto referenčním konceptem konfrontovat přístupy jednotlivých sociologů, čímž – podle našeho soudu – lépe vynikne to, čím se od sebe jednotlivá pojetí liší a co mají případně společného, co je spojuje. Tímto způsobem projdeme nepříliš přehledné bludiště teoretického myšlení o rolích a zároveň si nastíníme, na jakých základech tento koncepční konglomerát postupně vyrůstal.

Nebudeme začínat u pojmu role, ale u, jemu svým způsobem nadřazeného, pojmu sociální instituce³. Instituce sama o sobě je strukturální jednotkou, která, má-li – v duchu teorie strukturace Anthonyho Giddense – existovat, musí být neustále „oživovaná“, respektive udržována tím, že je reprodukována sociálním jednáním lidských jedinců (Giddens 1997: 77). O institucích platí obecně to, co říká Giddens o strukturách; sociální struktury – a tedy i instituce – nejsou opozitem jednání individuálních aktérů, nýbrž do nich bezprostředně vstupují; a naopak, jednáním aktérů jsou struktury vytvářeny a reprodukovány. Struktury samy neexistují jako samostatné fenomény prostorové a časové povahy, nýbrž pouze ve formě jednání a praktik lidských jedinců⁴.

Pojetí, které zde rozvíjíme, vychází z chápání struktur, které se zformovalo v klasickém strukturalismu a které následně ovlivňovalo i sociologické myšlení. Podle strukturalistů je život společnosti determinován latentními strukturami, které usměrňují, koordinují a regulují činnost jednotlivců. Za vnější pestrostí a různorodostí forem sociálního života nalézají strukturalisté určité základní řídicí principy, určitá pravidla, a právě ta tvoří struktury. Tyto struktury se jako skryté virtuální vzorce empiricky manifestují ve společenské praxi a strukturalisté se je snaží ve svých výzkumech odhalit a analyzovat (jedná se např. o odhalení a analýzu gramatických pravidel v řečových projevech). S představou struktur jako latentních pravidel se pak setkáváme i v sociologii, například v Bourdieuově „strukturalistickém konstruktivismu“; anebo v Giddensově teorii strukturace. Pierre Bourdieu (1992: 187) přirovnává struk-

³ Dodejme, že tento přístup koresponduje s pojetím, které formulují Peter L. Berger a T. Luckman (1999: 58 ff.).

⁴ V sociologické teorii se někdy rozlišují dvě pojetí struktury. V prvním struktura představuje teoreticky konstruovaný model, v druhém je interpretována ontologicky jako kvalita sociálního systému nebo celku. V našem přístupu budeme hovořit o struktuře v obou pojetích.

tury k herním pravidlům, přičemž sociální pole, ve kterém se život odehrává, lze metaforicky připodobnit k hřišti, na kterém se podle těchto pravidel vede utkání. Giddens chápe produkci a reprodukci sociálního života analogicky k řeči, kdy „parole“ jako projev vědomého a pravidly regulovaného komunikativního jednání (produkce) je zároveň prostředkem udržování systému řeči „langue“ a jejích pravidel, tj. reprodukce (Giddens 1997: 72-74). Struktury představují pro jedince danosti, s nimiž jsou konfrontováni, v nichž se pohybují, s nimiž žijí a s nimiž se musejí vyrovnávat. Struktury na jedné straně jejich jednání omezují, protože mu vytyčují cesty a hranice, na druhé straně ho také ale umožňují a usnadňují, protože jsou jakýmsi „návodem“ k jednání.

Strukturalisté sami (viz např. Claude Lévi-Strauss) sice existenci struktur konstatují, ale otázce jejich vzniku se obvykle vyhýbají, anebo ji řeší spíše povšechnými odkazy na struktury lidského vědomí a nevědomí. O vysvětlení vzniku struktur se snaží spíše sociologové. Jeden typ těchto vysvětlení přináší koncepce funkcionální diferenciací, která se rozvíjí už více jak sto let a jejíž počátky jsou spojené s Herbertem Spencerem (1966: 646) a ideou sociální diferenciací na principu dělby práce; další vývoj pak proběhl v rámci strukturního funkcionalismu Talcotta Parsonse (1971: 50-52) a systémové teorie Niklase Luhmanna (2006: 396-406). Z hlediska perspektivy, kterou se snažíme k dané problematice přistoupit v této studii, se však jako přínosnější a inspirativnější jeví jiný typ teorie, který je reprezentován konstruktivistickou koncepcí Petera L. Bergera a Thomase Luckmanna (1999: 51-127) a Giddensovou (1997: 67-90) teorií strukturace. Společná oběma těmto přístupům je myšlenka, že tvůrci struktur – a tedy i institucí – jsou jednající jedinci. Tito jedinci svým jednáním strukturální (resp. institucionální) pravidla nejprve vytvářejí (konstruují), a následně – ve svém dalším jednání – se pak již musejí těmto existujícím strukturám (institucionálním pravidlům) podřizovat a respektovat je. Důležité je přitom to, že lidé jsou chápáni nejen jako tvůrci těchto struktur, kteří se musejí svému výtvaru pasivně podrobovat, ale jsou nahlíženi i jako sociální konstruktéři, kteří mohou tyto struktury měnit, transformovat, anebo dokonce odstraňovat.

Vrátíme-li se k institucím, můžeme konstatovat, že jsou to strukturální jednotky, které představují soubory pravidel a předpisů, jež se týkají určité specifické oblasti lidského chování a vzájemných mezilidských vztahů (např. vztahů mezi pohlavími, mezi příbuznými, mezi spolupracovníky, mezi soupeři, mezi vládou a ovládanými, při rozhodování sporů apod.). V této souvislosti lze připomenout, že antropolog a filozof Arnold Gehlen (který mj. ovlivnil společnou práci Bergera a Luckmanna (Berger – Luckmann 1999: 51-56; Berger 1991: 80) označil člověka jako „nedostatkovou“ bytost *Mängelwesen* (Gehlen 1961: 145-148), a to proto, že člověk je mnohem méně než ostatní živočichové vybaven instinkty, instinktivními programy, které by dokázaly regulovat jeho

chování. Tento nedostatek ve své přirozené výbavě musí člověk něčím kompenzovat, a právě k tomu slouží instituce. Instituce si lidé vytvářejí jako náhradu za chybějící instinktivní výbavu, a protože jim nejsou institucionální pravidla a vzorce chování vrozené, musejí se s jejich obsahem seznamovat a osvojovat si ho v procesu socializace.

Sociální instituce – jako soubory pravidel a předpisů – pro chování skupiny lidí, která se společně zabývá určitou činností či oblastí lidského života, se skládají ze sociálních rolí, které v tomto smyslu představují soubory pravidel a předpisů pro určitý specifický typ chování jedinců v rámci institucí (např. v instituci rodiny se setkáváme s rolemi matky a otce). V souladu s tím lze konstatovat, že sociální role jsou stavebními složkami institucí a obráceně: instituce se skládají z rolí (Tegtmeier 2005). Instituce mají-li být přijímány jako věrohodné, musejí být chápány jako legitimní, tj. musejí být legitimizovány. Připomeňme, že Berger a Luckmann (1999: 95-96) hovoří v daném kontextu o legitimizačních procesech, které se odehrávají na čtyřech úrovních: instituce jsou objektivizovány a legitimizovány prostřednictvím pojmů, které jsou začleněny do slovní zásoby, dále prostřednictvím nejrozličnějších vysvětlovacích schémat, specializovaných teorií; a nakonec i širších významových celků označovaných jako „významová univerza“, která napomáhají integraci instituce do rámce sociálního řádu. Vše, co lze říci o legitimizaci institucí, se pochopitelně vztahuje i na role, ze kterých se instituce skládají.

Charakteristické pro sociální role je obvykle to, že se jedná o pravidla a předpisy, které se v rámci instituce vztahují k jiným sociálním rolím, jež tento systém institucionálních pravidel spoluvytvářejí. Petrusek (1985: 264-265) v této souvislosti hovoří o „komplementaritě“ rolí. O rolích platí v zásadě to, co již bylo řečeno o strukturách. Jsou něčím, co lidské chování omezuje, ale zároveň ho také umožňuje a usnadňuje. Lidé jsou tvůrci rolí, ale jednou zformované role jejich další jednání „spoutávají“ a regulují do sociálně prosazované podoby. Role vyžadují od lidských jedinců často nemalou konformitu, ale ti se jim koneckonců nemusejí vždy jen pasivně podrobovat, ale mohou je také měnit.

Důležitým aspektem struktur je to, že u lidí, kteří své chování podrobují institucionálním, respektive rolovým pravidlům, podporuje existence těchto pravidel (tedy struktur) očekávání v tom smyslu, že ten, kdo hraje určitou roli, ji bude hrát uznávaným a všeobecně přijímaným způsobem. V důsledku toho se sociální struktury projevují jako struktury očekávání. S touto představou se můžeme setkat v různých teoretických kontextech. Na jedné straně teoretického myšlení je to Niklas Luhmann, který charakterizuje sociální struktury jako struktury očekávání (Luhmann 2006: 331), na druhé Harold Garfinkel, který hovoří o tom, že se každodenní aktivity individuů organizují prostřednictvím očekávání, jež jsou v pozadí (*background expectancies*) a která vystupují v průběhu interakcí jako „pravidla“ (Garfinkel 2002: 35-75). Individua tím, že

organizují svá jednání v souladu s očekáváními, odhalují a zároveň tvoří a upevňují sociální standardizaci.

Sociální role – stejně jako sociální instituce – nemají nějakou svou autonomní, na lidském jednání nezávislou existenci. Pokud budeme role hledat v aktech jednání či chování⁵ lidských jedinců, pak můžeme konstatovat, že je můžeme identifikovat jako to, co je pro jednání či chování v určitých vzájemných vztazích a situacích „typické“, jako to, co se v nich projevuje obecně, opakovaně a v širokém měřítku. O rolích – stejně jako o institucích – můžeme mluvit proto, že se jedná o pravidla, která se prosazují jako normy a strukturální vzorce chování, jež jsou ve společnosti udržovány, a to několika způsoby:

a) Existují – jak ukazuje Giddensova teorie strukturace – tím způsobem, že tyto vzorce jsou stále znovu a znovu ožívovány, reprodukovány a „přehrávány“ v každodenním jednání lidských jedinců.

b) Jsou často, nikoli však vždy, zachyceny v symbolicky kódované formě na „nosičích“, která slouží jako „médiá komunikace“. Jedná se zkrátka o to, že dané strukturální vzorce jsou popisovány, charakterizovány a demonstrovány prostřednictvím nejrozličnějších projevů kultury (počínaje mýty, náboženskými texty, básnickými eposy a konče texty produkovanými soudobými sociálními vědami a diskusemi na internetu).

c) Jsou předmětem učení. Jedinci se tyto vzorce učí. Osvojují si je v procesu socializace a v jeho rámci je internalizují, a to někdy tak hluboce, že se stávají složkami jejich osobnosti (ve freudovské terminologii složkami Nad-já). Lidé si tyto vzorce osvojí často (a zejména v mladším věku) formou spontánní *mimesis* – formou nápodoby; později stále více formou cíleného učení.

d) Role ve smyslu norem pro institucionalizované chování jsou často propojeny s mechanismy sociální kontroly, jejichž úkolem je dohlížet na to, zda ti, kdo je mají hrát, je vykonávají odpovídajícím, tedy očekávaným a vyžadovaným způsobem. Systém sociální kontroly je doplněn systémem odměn a trestních sankcí, které mají povzbuzovat žádoucí – institucionalizované – chování, a potlačovat nežádoucí, odchýlné – deviantní – chování.

V tomto smyslu tedy instituce a role existují díky: hraní rolí jako určitý systém herních pravidel, která se udržují proto, že se podle nich každodenně sehrává sociální život; kultuře, v níž jsou ve formě specializovaného vědění předávány z jedné generace na druhou; procesu učení, respektive socializačnímu procesu, v němž se jedinci daná pravidla učí a osvojují si je (jedinci se obvykle neseznamují s pravidly pro celou instituci, ale jen s jejich relevantní částí, tj. tím, co je spojeno s jejich rolí, tzn., co bude očekáváno od nich a co mohou oni sami očekávat od druhých); díky tomu, že společnost si vytvořila me-

⁵ Na tomto místě je nutné poznamenat, že v dalším textu budeme používat pojmy jednání a chování jako synonyma, neboť autoři, kteří se problematikou rolí zabývají, používají obvykle oba pojmy ve shodném významu. V žádném případě tím ale nechceme popřít, že v jiných teoretických kontextech je nutné mezi těmito dvěma pojmy rozlišovat.

chanismy, kterými dodržování stanovených pravidel kontroluje a sankcionuje. Společnost, jak říká Peter L. Berger, tímto způsobem „nejen kontroluje naše chování, ale vytváří naši totožnost, naše myšlenky a naše city. Struktury společnosti se stávají strukturami našeho vlastního vědomí. Společnost se nezastavuje na povrchu naší kůže. Společnost do nás proniká tak, jak nás obklopuje.“ (Berger 1991: 106)

K předchozímu rámcovému vymezení je nyní vhodné dodat ještě několik upřesňujících poznámek:

e) Jestliže se hovoří o tom, že sociální role ve smyslu pravidel, předpisů, norem a očekávání jsou vázány na určité sociální pozice, pak je možné k tomu dodat, že jde o pozice v sociálních strukturách, a to zejména v tom typu sociálních struktur, který lze označit jako institucionální struktury. Tyto institucionální struktury se ovšem mnohdy prolínají se stratifikačními (sociálně třídními) strukturami, a v důsledku toho se setkáváme s tím, že představy o hraní určitých rolí mohou mít jistá třídní specifika a zabarvení. A prolínají se také se strukturami moci; v důsledku toho lze v řadě společenských oblastí nalézt role, které jsou navzájem uspořádány do podoby mocenských vztahů a řídicích hierarchií.

f) Ne všechny role se vážou na schvalované chování. V sociologickém myšlení existuje tradice, která spojuje role také s oblastí deviantního chování, takže lze hovořit – a v nejrůznějších přístupech se s tím setkáváme – také o deviantních rolích.

g) Ne všechny typy rolí a chování jsou institucionalizovány, „normovány“ a regulovány pravidly ve stejné míře, ne všechny role mají stejnou závažnost z hlediska společenského a individuálního. Záleží jednak na oblasti, které se jednání týká, a pak také na typu kultury a náboženství, jež v dané společnosti dominují. Jsou role přechodného charakteru (např. role konverzačního partnera v náhodné konverzaci), které neobsahují tak velké množství pravidel a předpisů jako jiné role, například profesní role ve strukturách organizačních systémů, které jsou mnohem komplexnější a mají obvykle dlouhodobější charakter.

h) Jednotlivé instituce a role nepředstavují ve společnosti nějaké uzavřené autonomní entity, naopak jsou většinou napojeny na řetězec dalších rolí a institucí, často se s nimi prolínají, a je proto výhodné, jsou-li s nimi kompatibilní, protože jinak může docházet a také dochází ke konfliktním situacím.

i) Způsob, jakým určitý jedinec hraje své sociální role, je do značné míry ovlivněn tím, jaká je sociální praxe v prostředí, ve kterém se pohybuje a do kterého se postupně začleňuje, jaký je charakter kultury, již si osvojil, co se naučil a co si internalizoval, eventuálně s čím a jak se identifikoval. To všechno vytváří jedincův celkový náhled a názor na roli, kterou má hrát. Vedle tohoto názoru se ale do hraní role promítají i další věci. V první řadě je to jedincova představa, co od něj v dané roli očekávají jeho – nikoli abstraktní, nýbrž zcela

konkrétní – spoluhráči, a obráceně, co od těchto konkrétních osob může očekávat on sám. Kromě více či méně konformního respektování pravidel a naplňování očekávání druhých je hraní rolí spojeno i s řadou dalších faktorů, jako je například fyzická zdatnost, výkonnost, charakter, inteligence, znalosti, zkušenosti, odvaha, osobní preference, přání, aspirace aj. Roli samu – jako teoretický koncept vyjadřující soubor pravidel, předpisů, norem a očekávání pro určitý typ jednání – proto nelze ztotožňovat s hraním role, které má mnohem komplexnější povahu. Už na tomto místě je nutné poznamenat, že řada nedorozumění v sociologických diskusích vzniká právě kvůli tomu, že se pojem sociální role často nereflektovaně ztotožňuje právě s hraním (výkonem) sociální role.

Dodejme ještě, že to, co se obvykle v tradičních učebnicových výkladech problematiky rolí objevuje nejčastěji, má obvykle podobu čtyř konstatování:

j) Přístup k problematice sociálních rolí je od počátku ovlivněn analogií s divadelním prostředím a divadelními rolemi.

k) Každý člověk hraje nikoli jednu, ale více sociálních rolí.

l) Role hrajeme často i tehdy, když si to vůbec neuvědomujeme (příkladem může být role zamilovaného).

m) Role a jejich hraní mohou vyvolávat různé typy konfliktů a konfliktních situací.

Teprve nyní, poté, co jsme si takto předběžně vymezili konceptuální pole, ve kterém se budeme pohybovat, můžeme přistoupit k analýze jednotlivých sociologických koncepcí sociálních rolí a ukázat, v čem jsou jejich specifika, na co kladou důraz a od čeho případně odhlíží.

Různá pojetí a přístupy k problematice sociálních rolí

V 60. letech a 70. letech 20. století se pojem sociální role stal populárním tématem, o němž se v sociologii široce diskutovalo. Ozvěnu těchto diskusí je možné nalézt v řadě dobových publikací přehledového charakteru (Popitz 1967; Claessens 1970; Gerhardt 1971; Junker 1971; Kon 1971; Willms 1971; Haug 1972; Jackson 1972; Joas 1973; Možný 1975; Wiswede 1977; Griesse et al. 1977; Schulte-Altdorneburg 1977, Kirchhoff-Hund 1978; Ullrich 1978; Biddle 1979; Urbánek 1979; Dreitzel 1980; Langer 1980).⁶ Pojem sociální role se v této době objevoval v řadě různých pojetí a odlišných teoretických kontextů. Při zpětném pohledu na tyto diskuse můžeme shledat, že některé z tehdy formulovaných názorů měly svoji závažnost a teoretickou relevanci, kterou si podržely až do dnešní doby, zatímco jiné byly spíše spojeny s nedorozuměním a vzájemnými potyčkami mezi představiteli tehdejších sociologických škol a směrů, jež jsou dnes zajímavé snad už jen pro historiky oboru. V následující

⁶ Z prací, které se na toto téma objevily v pozdější době, lze zmínit knihy G. Eisermanna (1991), H. Gellera (1994) a G. Preyera (2012).

části textu se proto soustředíme pouze na ty teoretické přístupy a názory, které lze považovat za zásadní a klíčové i z dnešního pohledu.

Úlohu učebnicové definice sociálního role plní dodnes vymezení formulované Ralfem Lintonem. Linton (1964 [1936]: 113-114) definuje roli jako soubor očekávání, která se vážou k chování jedince, který zaujímá ve společnosti určitý status.⁷ Uvedené vymezení, přesto, anebo možná právě proto, že je notoricky známé, zaslouží několik komentářů. Pojem status se dnes všeobecně chápe ve smyslu společenské pozice, a pracuje se s ním především v koncepcích sociální stratifikace (ve kterých se obvykle vytvářejí souhrnné ukazatele označované jako „syntetický“ status či „multidimenzionální“ status). Do americké sociologické literatury se tento pojem dostal tak, že jeho prostřednictvím byl do angličtiny přeložen německý výraz „der Stand“ (Warner 1959), který používal Max Weber k označení nerovného rozdělení prestiže, úcty a respektu ve společnosti. Dnešní chápání a používání termínu status je tedy spojeno s určitým významovým posunem; termín je chápán širěji a obecněji, než tomu bylo původně. Sociologové také obvykle rozlišují statusy a role, které jsou takzvaně připsané (*ascribed*), což znamená, že jsou mimo jedincovu kontrolu, přichází k nim jaksi automaticky, bez vlastního přičinění; a statusy a role dosažené (*achieved*), jež jsou naopak výsledkem jeho individuálního výkonu a úsilí (Linton 1964: 115).

U Lintona je prostřednictvím „očekávání“ definována nejen role, ale i status. Status – a to do značné míry v souladu s původním weberovským obsahem tohoto konceptu – je vymezen tím, co může ten, kdo má ve společnosti určitou pozici či postavení, očekávat od druhých, jaké může vzhledem k nim vznášet nároky a požadavky, tzn., jaké může a má mít vůči nim expektace. Role naopak, jak již víme, je definována tím, jaká očekávání mohou mít ve vztahu k jedinci v určité pozici ti druzí. Dodejme pro úplnost, že B. J. Biddle (1979: 127) poznamenává, že určitá očekávání spojená s rolí má sám vzhledem k sobě obvykle i hráč příslušné role. Výraz „očekávání“, jak vyplývá z předchozího textu, má významné vazby na problematiku struktur ve smyslu principů a pravidel uspořádávajících sociální realitu. Linton jako antropolog se zajímal především o taková společenství, kde tato očekávání (a tedy i struktury) ještě neměly kodifikovanou podobu, v soudobých společnostech se naproti tomu setkáváme s tím, že řada rolí, zejména rolí v nejrůznějších organizačních systémech je definována formou nejrůznějších organizačních předpisů, norem a někdy dokonce i zákonů. Popitz (1967: 21) z tohoto důvodu definuje role jako „normy chování“.

Významnou úlohu sehrála v úvahách o sociálních rolích teorie lidského „já“ (Self) zformulovaná Georgem Herbertem Meadem (Mead 1977: 209-246) po-

⁷ V dobových diskusích na toto téma se častokrát objevuje názor, že pojmy status a role vyjadřují u Lintona identickou věc, což vedlo k závěru, že by se v tomto smyslu dalo hovořit o statusu-rolí (Petrusek 1985: 253).

dává charakteristiku lidského „já“ – „Self“, jako rozporuplné jednoty dvou složek, „I“ a „Me“. „I“ je individuální, subjektivní složkou, která je aktivní a tvořivá. „Me“ je objektivní, pasivní složkou, která je utvářena především zevnitřními postoji sociální skupiny či společnosti, k níž jednotlivec náleží. V Meadově pojetí, které se stalo součástí teorie symbolického interakcionismu a později i konstruktivismu, se učení sociálním rolím stává součástí socializačního procesu.

Dítě podle Meada postupně nachází sebe sama tak, že se seznamuje s tím, co je společnost, a to se učí především tak, že si ve svých hrách přejímá role druhých. Autor rozlišil ve vývoji *Self* fázi herních aktivit typu *play* a fázi her typu *game*. *Play* je hrou, při které si dítě hraje především samo se sebou, jejími náměty jsou role osob, které dítě zná ze své blízkosti (rodič, učitel, prodáváč, nakupující apod.), tedy především tzv. významných druhých (*significant others*). V případě *game* se jedná o hru, v níž už jsou vztahy k ostatním hráčům organizované na základě obecných pravidel. Socializující se jedinec se učí chápat, že role, které přejímá a hraje, nejsou důležité jen pro úzký okruh lidí, s nimiž se stýká, ale i ve vztahu k očekáváním, která jsou na dítě zaměřena celou skupinou či společností. Tento vyšší stupeň abstrakce spojuje Mead s výrazem „zobecněný druhý“ *generalized other* (Mead 1967 [1934]: 149-154). Nejde však přitom jen o to, že učení se rolím je jednou z podstatných komponent socializačního procesu. Internalizované role se stávají složkou lidského „já“ – složkou, kterou Mead označuje výrazem „Me“. Díky tomu, dá se říci, „vstupuje“ do struktury osobnosti lidského jedince skupina či společenství lidí, ke kterým daný jedinec náleží, a stávají se významnou součástí jeho osobní identity. Dochází k internalizaci rolí, která je spojena s internalizací požadavků a norem, které se s těmito rolemi pojí⁸. Po několika desítkách let se k tomuto tématu vrátili Peter L. Berger s Thomasem Luckmannem (1999: 128-170), jejichž výklad socializačního procesu spojeného s osvojováním rolí v knize *Sociální konstrukce reality* meadovskou inspiraci rozhodně nezapře. Dodejme, že makrosociální rozměr dodává socializaci skutečnost, že její významnou složkou je školní výchova organizovaná a garantovaná státem (viz Bourdieu 1998: 69-92), a v současné době také obraz sociálních rolí zprostředkovaný masmédií.

Sluší se připomenout i to, že o popularitu pojmu role se ve vědách o člověku zasloužil také psycholog a psychiatr Jakob Levy Moreno. Tohoto badatele ovšem sociologické aspekty sociálních rolí primárně nezajímaly, neboť jeho hlavním tématem bylo spontánní hraní rolí, které se pro něj stalo terapeutickým nástrojem v rámci psychodramatu, tj. metody skupinové terapie, již vyvinul a

⁸ P. L. Berger v tomto duchu konstatuje, že role utvářejí jednajícího: „Profesor, který převzal úkol, jenž vyžaduje moudrost, začne se cítit moudrým. Kazatel zjistí, že věří tomu, co káže. Voják pocítí ve své hrudi bojové vzrušení, když si oblékne uniformu.“ (Berger 1991: 86)

pěstoval inspirován divadelní improvizací. První velké dílo na toto téma publikoval ve čtyřicátých letech (Moreno 1977 [1946]).

Blízko k divadelnímu prostředí má zejména sociologie Ervinga Goffmana, jež bývá spojována s adjektivem „dramaturgická“. Podobně jako na divadle, tak i ve společnosti se podle Goffmana setkáváme s jedinci, kteří cosi předvádějí těm druhým a při tom se snaží v nich vyvolat určitý dojem. V knize *Všichni hrajeme divadlo* (*The Presentation of Self in Everyday Life* (Goffman 1999 [1959])) se autor zaměřuje na dramaturgické aspekty jednání aktéra, který se tímto způsobem prezentuje před ostatními, a používá k tomu v rámci své sociologické analýzy takové pojmy jako „představení“, „role“, „dramatizace“, „inscenování“, „scéna“ a „zákulísí“. Později se souvislostmi mezi divadelním prostředím a společenskou realitou zabývali i jiní autoři (viz např. Langer 1980; Eisermann 1991: 19-40).

To, co v učebnicových výkladech problematiky rolí obvykle připomínáno není, je, že poměrně široce rozpracovanou koncepci rolí lze najít již ve společné knize Hanse Gertha a C. Wrighta Millse *Character and Social Structure* s podtitulem *The Psychology of Social Institutions*, která vyšla počátkem padesátých let (Gerth – Mills 1970 [1953]). Přístup obou autorů se hlásí k sociální psychologii a spojuje vlivy Marxe, Webera, Freuda a Meada. V práci, která je věnována vzájemnému vztahu osobnostních a sociálních struktur, je problematika rolí přítomna od jejího začátku až do konce. V zásadě lze konstatovat, že velké množství témat, která se později v diskusi o rolích vynořila, byla nějakým způsobem anticipována už v tomto díle. V americké sociologii se v té době ovšem do dominantní pozice dostávalo jiné paradigma, a tím byla strukturně funkcionalistická koncepce. Jestliže se interpretativní sociologie (později konstruktivismus), anebo sociální psychologie zaměřují na problematiku rolí převážně z mikrosociální perspektivy, funkcionalismus obohacuje tyto úvahy o makrosociologický pohled.

Máme-li přiblížit funkcionalistickou perspektivu, můžeme s trochou zjednodušení konstatovat, že zatímco pojem funkce slouží k tomu, aby vyjádřil specifický přínos jednotlivých společenských složek (organizací a subsystémů) k zachování společnosti jako celku, pojem role vyjadřuje to, jakým způsobem ke stejnému úkolu přispívají lidští jedinci. Pojem role je vlastně jakousi spojnící nebo „převodovkou“ mezi lidským jedincem a sociálními funkcemi. Anebo – řečeno razantnějším způsobem – „prostřednictvím rolí se určitý sociální systém zmocňuje jednotlivců a jejich aktivity a využívá je pro své účelné fungování“ (Urbánek 1979: 104). S tímto pohledem se setkáváme například ve známé úvaze Davise a Moora, která z funkcionalistických pozic vysvětluje, proč se v každé společnosti setkáváme se sociální nerovností (Davis – Moore 1945). Společnost, má-li se reprodukovat (má-li „přežít“), musí zajistit realizaci určitých, pro tuto společnost zásadních a životně nezbytných funkcí, musí zajistit

fungování určitých společenských organizací a subsystémů. Zabezpečení tohoto úkolu je v rukou jedinců, kteří v daných organizacích a subsystémech působí a kteří zde vykonávají příslušné sociální role, na kterých je zajištění těchto funkcí závislé. K tomu, aby společnost podle Davise a Moora zajistila, že nejdůležitější společenské funkce budou realizovány těmi nejzpůsobilejšími jedinci, vytvořila nerovný systém odměňování, který plní motivační úlohu tím způsobem, že jedinci, plnící pro společnost nejdůležitější úkoly, dostávají nejvyšší odměny.

Necháme-li stranou polemické hlasy, které závěr úvahy Davise a Moora vcelku oprávněně vyvolal, můžeme konstatovat, že funkcionalistický přístup obrací pozornost na problematiku sociální distribuce a přidělování rolí. George A. Lundberg, neopozitivisticky orientovaný sociolog užívající funkcionalistické argumenty, konstatuje, že všechna lidská společenství třídí své členy do skupin a kategorií, kterým připisuje různé stupně důležitosti a sociálního postavení. Toto třídění má náboženské, politické, hospodářské a jiné základy a souvisí s distribucí rolí, a to tím způsobem, že „každá role představuje vzorec chování, jež se očekává od lidí v daném třídění“ (Lundberg – Schrag – Larsen 1969: 356). Největší část rolí je podle tohoto autora ve všech sociálních soustavách rozdělována na základě pohlaví, věku a rodinných vztahů (ibid.: 373). V návaznosti na to můžeme konstatovat, že pokud jde o specializovaný sociologický výzkum, největší zájem vyvolává problematika pracovních rolí (Moore – Rosenblum 1970; Ulrich 1971; Kirchhoff-Hund 1978) a genderových rolí (Oakley 1972; Alsop et al. 2002). Peter L. Berger k distribuci rolí – ovšem už z nikoliv čistě funkcionalistických pozic – poznamenává: „Sociolog staví na hlavu myšlenku zdravého rozumu, že určité instituce vznikají proto, že existují určité osoby. Naopak, válečníci se objevují proto, že existují armády, které mají být vysílány do boje, zbožní lidé, protože jsou církve, jež mají být budovány, učenci, protože existují vysoké školy, jež potřebují personál...“ (Berger 1991: 97)

Funkcionalistické výkladové modely jsou spojeny s evoluční koncepcí funkcionální diferenciací, která analyzuje, jak se společenské celky, instituce a spolu s nimi i společenské role rozdiferencovávají na principu dělby práce směrem ke stále komplexnější struktuře a vyšší specializaci⁹. Spolu s tím se pak zabývají otázkami, jak se takto funkcionálně rozdiferencované komplexní celky reprodukuji v čase, co je drží pohromadě a integruje, a také naopak, co vede k jejich relativní uzavřenosti, dezintegraci, případně i patologickým jevům. Velký význam v tomto kontextu mají koncepce disfunkce a anomie rozpracované Robertem K. Mertonem (2000: 132-177). Lundberg, Schrag a Larsen sice charakterizují roli jako „vzorec chování“, který odpovídá funkcím, jež plní

⁹ V poslední době se z perspektivy funkcionalistické teorie pokusil na problematiku rolí pohlédnout Gerhard Preyer (2012) orientovaný na rozvíjení přístupů Luhmannovy systémové teorie.

jednotlivé společenské instituce, zároveň ale otevírá prostor také pro to, aby bylo možné s pojmem „role“ spojit také disfunkce a anomické jevy (Lundberg – Schrag – Larsen 1969: 358). Toho dnes využívá zejména kriminologie, která tímto pojmem označuje takové vzorce chování, jaké reprezentuje zloděj, podvodník či prostitutka.

Merton přispěl k dalšímu promýšlení tématu také pojmem „role-set“, jenž byl do češtiny přeložen výrazy „sada rolí“ a „sestava role“. Problém uvedeného konceptu spočívá mj. v tom, že je v jednotlivých sociologických příručkách vykládán rozdílným způsobem. Merton sám otevřel možnosti pro tyto různé interpretace konstatováním, že na jeden status se ve společnosti neváže pouze jedna, nýbrž více rolí (Merton 1977: 68). Důležité ovšem je, že ve svých dalších úvahách charakterizuje tímto termínem komplementy rolových vztahů, do kterých se člověk zaujímající určitou sociální pozici dostává hraním určité role. Pochopit, o co se jedná, může v tomto případě napomoci pojem „komplementární role“, se kterým se setkáváme například u Miloslava Petruska. Ten upozorňuje na to, že většina rolí je vázána na jiné, často různorodé role. Takže například role lékaře má své protějšky v rolích pacienta, zdravotního personálu, ostatních lékařů, ředitele zdravotnického zařízení a pacientových příbuzných (Petrusek 1985: 265). To nejdůležitější, co Mertonův pojem role-set vyjadřuje, je tedy skutečnost, že různí lidé v odlišných pozicích očekávají od jedné a téže role rozdílné věci. Hráč určité role nehraje tuto roli stejným způsobem pro všechny, nýbrž ve vztahu k různým protihráčům k ní přistupuje diferencovaným způsobem. Určitá profesní role se hraje jinak pro nadřízené, jinak pro podřízené a jinak navenek pro veřejnost. Jedna a táž role je tak spojena s určitou sadou očekávaných projevů chování, které se mohou od sebe někdy výrazně lišit. Dnes se v dané souvislosti můžeme v sociologické literatuře setkat také s výrazem „repertoár“.

Strukturalistickou perspektivu uplatnil v pohledu na sledovaný problém Talcott Parsons, pro něhož se pojem role stal jednou ze základních kategorií sociální struktury. Strukturu chápe tento autor jako síť vztahů mezi aktéry interakčních procesů, která byla zformována do podoby ustálených vzorců vztahů mezi jednájícími (Parsons 1968: 54). Tato síť je utvořena rolemi, institucionalizovanými normami a hodnotami. Role představují základní strukturní jednotky; v díle *The Social System* Parsons mluví o systému diferencovaných rolí jako o „struktuře v užším smyslu“ (Parsons 1966b [1951]: 114).

Komplexy rolí vytvářejí instituce, které jsou řádově vyššími strukturními jednotkami. Instituce představují vzájemně se doplňující soubory předpisů, tedy norem a rolí, které jsou v daném systému důležité pro jeho fungování, a jako takové jsou od jednotlivých aktérů vyžadovány a očekávány. Součástí struktury je také alokace, tj. rozdělení nedostatkových statků mezi jednotky struktury. Nedostatkový charakter vykazují role (zejména některé z nich), proto

je prvním aspektem alokace otázka obsazování rolí, rozdělení lidí do rolí. Dalším aspektem alokace je rozdělení statků (*facilities*) a odměn (*rewards*).

Zásadní důležitost připisuje Parsons v rámci společenských struktur institucionalizovaným hodnotám, hodnotovým vzorům a hodnotovým orientacím, tzn. hodnotám, které jsou v daném systému uznávány a které v něm dominují. Klíčovou úlohu, respektive funkci v tomto směru připisuje Parsons kultuře (kulturnímu systému), zprostředkující hodnoty pomocí symbolů, které se stávají objekty orientace jednání, internalizovanými složkami osobnosti individuálních aktérů a také institucionalizovanými vzory v sociálních systémech. V ohnisku Parsonsovy analýzy stojí imperativ konsenzu, tj. funkcionální integrace a stability sociálního systému, jež jsou zajišťovány souladem jednání individuálních aktérů se zavedenými vztahovými vzorci jednání (rolovými očekáváními) a hodnotovými orientacemi. Dosažení rovnováhy a stability je v sociálních systémech zabezpečováno vestavěnými mechanismy adaptace (přizpůsobení) a kontroly. Parsons ve své teorii vyzvedá konformitu jedinců vůči rolím a společenskému systému, a spolu s tím zdůrazňuje potřebu odstraňovat ve společnosti deviantní jevy a konflikty.

Jestliže je možné v sociologii 50. a 60. let 20. století označit Parsonse za klíčového reprezentanta konsenzuální teorie, pak jedním z nejdůležitějších zástupců opozičního tábora, představovaného teorií konfliktu, byl v té době německý sociolog Ralf Dahrendorf. Ten mj. vytváří typologii sociálních konfliktů, do které zařazuje jako jeden z typů konflikty odehrávající se na úrovni sociálních rolí (Dahrendorf 1963: 206). Výčet možných typů konfliktů, které jsou se sociálními rolmi spojené, se stal součástí mnoha nejrozumnějších výkladů dané problematiky (Dahrendorf 1964: 59-60; Možný 1975: 90-91; Petrusek 1985: 266), a proto se o tomto tématu zmíníme pouze krátce. K nejčastěji uváděným případům patří následující:

- Za klasický lze považovat takový případ konfliktu rolí, který vzniká z toho důvodu, že každý lidský jedinec hraje nikoli jednu, ale více rolí. Tyto různorodé role na nás mohou klást značné nároky z hlediska času a výkonu, ale navíc mohou být spojeny s protichůdnými očekáváními (namnoze uváděným příkladem jsou role, jež musí vykonávat zaměstnaná matka). Hraní určitých rolí (např. role pacienta) může dokonce výkonu jiných rolí zcela zabraňovat.
- Konflikty mohou přinášet také rozporuplná očekávání, která se vážou na určitou konkrétní roli. Může jít o zhruba dva případy. V tom prvním vycházejí rozporuplná očekávání od různých aktérů, kteří hrají odlišné komplementární role; do konfliktu se mohou dostávat například požadavky nadřízených s představami podřízených (Lundberg – Schrag – Larsen 1967: 358). V druhém případě tato navzájem neslučitelná a navzájem se vylučující očekávání vycházejí od jednoho aktéra v jedné konkrétní roli (např. když milenec očekává od svého protějšku, že bude zároveň dráždivý, ale i cudný).

- Konflikty se konečně týkají také vztahu mezi rolí a osobností aktéra, který ji má hrát. Vyplynávají z toho, že role, která byla jedinci přisouzena, mu z nějakých důvodů nevyhovuje, anebo se mu dokonce přičí (viz např. Dreitzel 1980; Junker 1971). Důvody mohou být zejména psychické (jedinec se necítí k výkonu role adekvátně disponován) a etické povahy (role je pro něj mravně nepřijatelná).

Vedle uvedených typů konfliktů může přinášet hraní rolí ještě některé další problémy. Člověk, kterému je přisouzeno, aby ve svém životě hrál velké množství často značně odlišných rolí, se nemůže ve všech z nich angažovat se stejnou měrou, ale musí k nim přistupovat diferencovaně, nemůže hrát každou z těchto rolí naplno. Navíc se přitom musí naučit přecházet z jedné role do druhé velmi rychle, prakticky během okamžiku (Petrusek 1985: 273-274). To všechno může u jedinců vyvolávat nemalé nároky na jejich psychickou odolnost, ale může také vést k určitým pochybnostem o vlastní identitě. Jiným typem problému, ovšem rovněž s dopadem na psychiku, je opačný případ tak zvaného „uvěznění v roli“ (ibid.: 275), kdy se naopak určitá role zmocní lidského jedince do té míry, že už mu pak nedovolí být ještě někým jiným než jen představitelem této jedné úlohy.

Jedním z typů společenských struktur, které souvisejí s institucionálními strukturami, jsou struktury mocenské. Sociální role jsou často spojeny s distribucí moci, s možností přinutit někoho hrát určitý typ role, postavit ho do podřízeného postavení, a naopak těžít z pozice v nadřazeném postavení. Vztah role a moci se stal předmětem specializovaných studií (Claessens 1970; Schulte-Altdorneburg 1977; Wiswede 1977: 57-77), které se obvykle zaměřují na tři vzájemně propojená témata:

- Sankce. Na systém rolí navazuje systém trestních sankcí, které jsou součástí toho, co je označováno jako mechanismy sociální kontroly. Tyto sankce postihují ty, kteří neplní očekávání, jež jsou k nim směřována; čímž je demonstrována moc, kterou má nad hráčem role společnost, respektive ti druzí v ní, kteří výkon příslušné role posuzují.

- Hierarchie. Diferenciace rolí souvisí s třídní diferenciací, respektive stratifikační hierarchií, tedy se strukturou společenské nerovnosti, v níž se nositelé různých rolí ocitají v mocenských vztazích nadřazenosti a podřízenosti.

- Mocenské konflikty. Některé role mají charakter nedostatkového „statku“, určitý typ rolí nemohou hrát všichni, kdo by o to stáli. Z těchto důvodů se obsazování rolí stává předmětem mocenských konfliktů, sporů o legitimitu příslušných struktur, a dokonce i násilných střetů.

Sociální role, jak již bylo naznačeno, se stávají něčím, s čím se může lidský jedinec identifikovat (zejména pokud hraje roli, která se mu líbí, uspokojuje ho a naplňuje jeho ambice); na druhou stranu jsou ale také něčím, co mu vyhovovat nemusí a od čeho se může snažit udržet určitý odstup. K často diskutova-

ným konceptům patří v tomto kontextu Goffmanův pojem „distance od role“ (Goffman 1961: 106-109; Urbánek 1979: 118-125; Jean-Pierre Junker 1971: 21-30). Přes jeho různé interpretace lze jeho podstatu shrnout tím způsobem, že distance od role není odmítnutím role, nýbrž určitým způsobem chování v roli (Urbánek 1979: 121). Výraz slouží tomu, aby označil takové projevy chování, kterými se určitý jedinec snaží ostatním naznačit, že jeho osobnost a identita nejsou redukovatelné na jednu určitou roli, kterou v důsledku určitých okolností hraje, nebo dokonce hrát musí, nýbrž že je něčím, co tuto roli přesahuje. Goffman chápe takovou distanci jako často jedinou možnost, jak si udržet důstojnost v podmínkách, kdy jsme k hraní nějaké role donuceni mocí.

Německá socioložka Uta Gerhardt dává pojem role do kontextu se Schützovou fenomenologickou sociologií (Gerhardt 1971: 155-166). Pro jedince pohybujícího se ve světě každodennosti je podle Schütze charakteristický „přirozený postoj“ založený na předpokladu navyklého sledu každodenních událostí a dějů, který je spojen se specifickým „každodenním věděním“, podávajícím jejich výklad. K prvkům, na kterých toto vědění spočívá, patří zkušenosti, zásoby vědění a typizace. Zásoby vědění představují poznatky ve formě osvojených dovedností, užitého vědění a návodů na zvládání běžných situací. S typizacemi se setkáváme především jako s typickými označeními pro určité typické oblasti či projevy lidského jednání. Roli v tomto kontextu (např. roli prodáváče, průvodčího, učitele či úředníka) proto můžeme definovat jako specifický sociální typ a s ním spojené typické chování. Výrazným typizačním nástrojem je jazyk, s jehož pomocí lze do osobní zkušenosti včleňovat i ty věci a události, s nimiž se člověk nikdy osobně nesetkal a ani nesetká. Příruční zásoba vědění je prostřednictvím typizací strukturována a zpřehledňována.

Typizační schémata ulehčují jednajícimu orientaci v každodenním světě, ale mohou být zatížena určitým zjednodušením, předsudky a stereotypy. Některá označení typických rolí se pak mohou stát jakýmsi „labely“, kterým je označováno nejen institucionalizované, ale i deviantní chování. Lundberg, Schrag a Larsen (1967: 358) v tomto kontextu uvádějí, že označení určité osoby takovým labelem může vést nakonec i k tomu, že se tato osoba bude projevovat podle očekávání, která jsou s ním spojená, tzn., může se v jejich důsledku začít chovat deviantně.

Americký sociolog Anselm L. Strauss je autorem knihy *Mirrors and Masks: The Search for Identity* (Strauss 1974 [1959]), v níž klade otázku, proč si lidé v kontaktu s druhými nasazují „masky“ a co se za těmito maskami skrývá. Masky může pravou tvář člověka zakrývat, může být přetvářkou, může ale také skrývat a chránit. Pojem maska umožnil nahlédnout roli i tímto způsobem, tzn. jako něco, za čím jedinec schovává svou pravou tvář, svou skutečnou identitu. Problém charakterových masek byl zmiňován již před tím v rámci Marxova díla a marxismu. Francouzský, marxisticky orientovaný filozof a sociolog Hen-

ri Lefebvre (1987), zabývající se problémem autenticity a přetvářky, konstatuje, že život v moderním odcizeném světě je spojen s každodenní divadelní stylizací, jejíž aspekty překonávají i ten nejsmělejší počín na skutečné divadelní scéně. Eduard Urbánek (1979: 36 ff.), inspirován teorií odcizení, hovoří o rolích a maskách, které skrývají, zkreslují a deformují skutečnost mezilidských vztahů. Rose Laub Coserová, která vnáší do analýzy problematiky rolí genderové hledisko, hovoří o nebezpečí odcizení, které je s konformním hraním rolí spojeno a o problémech souvisejících s udržením individuální autonomie (Coser 1999: 25-101). Podrobněji se problematikou masek v návaznosti na teorii rolí zabýval také německý sociolog Gottfried Eisermann (1991: 163-173).

Český sociolog Eduard Urbánek (1979: 94-96) ve své práci *Role, masky, charaktery* ukazuje, že role se může stát výmluvou, kterou se lidé zbavují osobní odpovědnosti za to, jak se chovali nebo chovají. Jedná se například o známé výroky typu: „Každý kdo by byl na mém místě, by se choval stejně jako já.“ Příklady přísluhovačů totalitárních systémů či vojenských diktatur ukazují, že mnozí lidé, kteří jim sloužili, si nechťejí připustit osobní vinu za to, co dělali, a všechnu zodpovědnost přenášejí na vyšší společenské zájmy, služební povinnosti a své nadřízené s tvrzením, že oni plnili jen rozkazy. Jinak řečeno, odpovědnost za své skutky přenášejí na ty instituce, které pravidla pro jejich role stanovily.

Zvláštní postavení v diskusích o problematice rolí měla a stále má studie Ralfa Dahrendorfa s názvem *Homo sociologicus*. Připomeňme, že Dahrendorf v druhé polovině 50. let 20. století zformuloval dvě koncepce, které obě zpochybňovaly předpoklady, na kterých spočíval tehdy dominantní Parsonsův strukturní funkcionalismus. V rámci své teorie konfliktu Dahrendorf zaútočil na představu, že řádně fungující sociální systém je bezkonfliktní, a pokusil se naopak ukázat, že sociální konflikt není něco abnormálního, nýbrž zcela běžný společenský jev, se kterým se sejdeme v každé „zdravé“ společnosti (Dahrendorf 1963). V druhém případě Dahrendorf (1964) využil kritikou konceptu sociální role k tomu, aby zaútočil na Parsonsův předpoklad o prospěšnosti konformního chování pro dosažení optimálního chodu společenského systému.

Studii s názvem *Homo sociologicus* publikoval Ralf Dahrendorf nejprve časopisecky v r. 1958 v *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Socialpsychologie* (Vol. 10., No. 2, 3), a poté v knižní podobě (Dahrendorf 1964). Kniha od té doby vyšla v několika vydáních, byla přeložena do řady jazyků a je dosud čtena a komentována (např. Nixdorf 2011; Kneidinger 2013). Dahrendorf (1964: 14 ff.) v této práci konstatuje, že v základech sociologického myšlení je obsažena určitá zjednodušená představa o tom, co je člověk. Tato představa spočívá v tom, že lidský jedinec je reflektován pouze jako bytost výlučně ovládaná sociálními silami a jednostranně podřízená sociálnímu řádu a jeho normám. Da-

hrendorf označil tuto představu výrazem „homo sociologicus“ a v dobovém kontextu ji spojil s konceptem sociálních rolí. Hlavním tématem Dahrendorfovy knihy je teorie sociálních rolí a důsledky, které má její přijetí pro pohled na člověka, jež sociologie vytváří.

Jádro problému, na který Dahrendorf poukazuje, lze jednoduše vyjádřit tak, že lidští jedinci hrají po většinu svého života sociální role, které jsou spojeny se sociální determinací, donucením a tlakem ke konformitě. Pokud hrají tyto role požadovaným způsobem, tedy podle toho, co se od nich očekává, jsou akceptováni a jsou za to odměňováni. Naopak, když tato očekávání neplní, jsou trestáni, vylučováni, jsou postihováni trestními sankcemi (ibid.: 28 ff.). Dahrendorf klade otázku, kde je v takovém světě místo pro lidskou svobodu, autonomii a kreativitu. Přičemž tuto otázku ponechává bez odpovědi. Konstrukce homo sociologicus je, jak říká Eduard Urbánek, děsivá proto, že „neponechává místo pro lidskou svobodu, pro tvořivost, autonomii, člověka, nepočítá vůbec s překračováním daného repertoáru předepsaných rolí, v této konstrukci nemá člověk žádný jiný rozměr než kvalitu hráče předepsaných rolí“ (Urbánek 1979: 111). Prostřednictvím rolí se projevuje absolutní nadvláda společnosti nad jednotlivcem.

Dahrendorfova práce mj. způsobila, že koncept sociální role, který byl původně americké proveniencie a rozvíjel se především v jejím rámci, se stal tématem západoněmecké a následně evropské sociologie. Dahrendorfova práce iniciovala rozsáhlou diskusi o tématu rolí, která proběhla v německé sociologii v 60. letech a do které se zapojili takoví teoretikové jako Heinrich Popitz, René König, Helmuth Plessner, Arnold Gehlen, Hans Paul Bahrdt, Friedrich H. Tenbruck, Judith Janoska-Bendl, Hans Peter Dreitzel, Uta Gerhardt, Jürgen Habermas a Dieter Claessens (Haug 1972: 27-73; Joas 1973). Téma bylo pochopitelně předmětem diskusí i v širším rámci světové sociologie (viz např. Jackson 1972; Biddle 1979); u nás Dahrendorfovy podněty rozvinul zejména Eduard Urbánek (1979).

Odpověď na Dahrendorfovou otázku, kde se ve světě rolí skrývá svoboda, nabídl v práci *Pozvání do sociologie* americký sociolog Peter L. Berger. Berger připouští, že svět sociálních rolí opravdu připomíná jakýsi velký Alcatraz, v němž je lidské jednání spoutáno společensky závaznými rolemi, jejichž dodržování je navíc spojeno s nejrůznějšími mechanismy sociální kontroly. Berger ovšem dodává, že v tomto světě jsme uvězněni „svým vlastním přičiněním“ (Berger 1991: 106). To, že hrajeme role, si většinou ani neuvědomujeme, přistupujeme k nim obvykle automaticky jako k něčemu samozřejmému. Často nám ani nemusejí být vnucovány, protože je přijímáme dobrovolně, a někdy dokonce i s entuziasmem, neboť je to výhodné a přináší to nejrůznější typy odměn a ocenění (Urbánek 1979: 114).

Konstatování o světě rolí, který připomíná vězení, Berger ale relativizuje především tím, že konstatuje, že lidští jedinci mohou prokázat svoji svobodu nikoli mimo tento svět, ale paradoxně právě pouze a jen v něm. Je tomu tak proto, že donucující síly společnosti nejsou všemocné a lidští jedinci nejsou vůči těmto silám bezmocní. Podle Bergera (1991: 112-117) mohou lidští jedinci prokázat svoji svobodu tím, že s rolemi, které mají hrát, manipulují, nebo že je dokonce mohou transformovat (tzn. méně nebo více mohou měnit jejich obsah a očekávání, která se na ně pojí), mohou zastávat – jak ukázal E. Goffman – postoj distance od role (ve kterém svému okolí ukazují, že nejsou na příslušnou roli redukovatelní), a nakonec mohou i odmítnout určité role hrát, byť to pro ně může mít i ty nejzávažnější důsledky.

V Bergerově přístupu je tedy svoboda chápána především jako možnost osobní volby a případně i určitého inovativního jednání ve světě rolí. Je přitom ovšem zřejmé, že různé role umožňují jejich hráčům různou míru svobodného jednání. O postupech, jakými lidští jedinci zacházejí s rolemi, lze samozřejmě nejen teoreticky spekulovat, ale lze je i empiricky sledovat. Jeden z příkladů v tomto směru podává Louis A. Zurcher (1983), který se na výzkumném základě pokusil analyzovat postupy, s jejichž pomocí se lidé s rolemi sžívají a mění jejich obsah (asimilace, modifikace rolí, transformace, zacházení s neakceptovatelnou rolí aj.).

Vykonavatel role, anebo aktér?

Z perspektivy, kterou otvírají Bergerovy úvahy, lze dojít k závěru, že problém, na který poukázal Dahrendorf a který představuje jádro jeho knihy, je vlastně poněkud uměle zkonstruován, a to tím způsobem, že v úvahách, které k němu vedou, je záměrně zdůrazněn a absolutizován jeden aspekt světa sociálních rolí, totiž, že role – jako určité strukturální jednotky sociálních institucí – působí na jedince tlakem, kterému se podrobují. To, o čem se ale přitom dostatečně nehovoří, je skutečnost, že tento tlak není všemocný a že mezi pravidly a požadavky role a samotným chováním v roli, respektive hraním role (*role playing*) je určitý „prostor“, který právě člověku umožňuje, aby se jako svobodná bytost projevil. Člověk zkrátka není stroj nebo automat, který by přehrával role způsobem, jakým se přehrává deska na gramofonu; v hraní rolí se odehrává mnohem víc než jen pouhá realizace rolových předpisů a pravidel. Koncept „hraní sociální role“ vyjadřuje skutečnosti s mnohem bohatším a komplexnějším obsahem, než je obsažen v pojmu sociální role. Hraní role nezávisí jen na tom, s jakými očekáváními je tato role spojována, ale také na závažnosti těchto očekávání, na osobnosti hráče i protihráčů a na charakteru situace, v níž k tomu dochází.

Rozdíl, který existuje mezi sociální rolí a hraním sociální role byl v sociologických diskusích reflektován některými autory již v dřívějších disku-

sích. Gerth a Mills mluví o užším nebo volnějším vztahu jedince k jeho roli (Gerth – Mills 1970; Urbánek 1979: 28), Parson o tom, že role nemají zcela apodiktický ráz, ale poskytují aktérům při jejich interpretaci menší či větší míru volnosti a variability (Parsons – Shils 1951; Urbánek 1979: 105). Ivo Možný s odkazem na T. M. Newcomba (1950) a Briana Morrise (1971) hovoří o nutnosti rozlišovat mezi očekáváními, která jsou vztažena k určité pozici, a skutečným chováním toho, kdo tuto pozici obsadil (Možný 1975: 85). Goffman konstatuje rozdíl mezi normativními aspekty role a jejím aktuálním výkonem (Goffman 1961; Možný 1975: 86). Urbánek píše o rozdílu mezi rolí jako očekávaným vzorem chování a skutečným hraním role (Urbánek 1979: 121).

V návaznosti na Daniela J. Levinsona (Levinson 1959; Možný 1975: 85) pak můžeme dokonce rozlišit tři rozdílné významy: a) sociální roli, kterou lze definovat tradičním způsobem ve smyslu strukturálních pravidel, požadavků, norem a očekávání; b) internalizovanou roli, tj. jedincovo chápání a osvojení role, které se stává součástí jeho osobnosti a poskytuje mu orientaci v jeho situaci a o chování; c) hraní role, jež představuje jedincovo reálné chování v příslušné oblasti. Mezi uvedenými třemi významovými úrovněmi lze předpokládat blízkost a shodu, nikoli však totožnost.

Z toho, co bylo řečeno, vyplývá, že hraní role je vždy spojeno s nějakou – větší nebo menší – mírou respektu k obecným, institucionálním pravidlům této role, spolu s tím tu ale zároveň působí celá řada dalších faktorů:

a) Způsob hraní role je vždy ovlivněn tím, jakým způsobem si jedinec příslušnou roli osvojil, internalizoval. Zde může mít svůj vliv jednak sociální prostředí, v němž se jedinec socializuje, a jednak charakter výchovného procesu, který k osvojení role vedl. Hraní role bývá často spojeno s jistými kulturními a skupinovými specifiky.

b) Hraní role je vždy spojeno s individuálními schopnostmi příslušných jedinců, s jejich osobními dispozicemi, charakterem, talentem, inteligencí atp. Z těchto důvodů mohou mít jednotliví hráči zájem na tom, příslušnou roli si přizpůsobit tak, aby co nejlépe odpovídala jejich možnostem.

c) Konkrétní jedinec obvykle spojuje hraní role s nějakými svými vlastními – dalo by se říci „egoistickými“ – potřebami, záměry a cíli. To znamená, že do hraní role se promítají nejen společenské požadavky, ale i osobní zájmy hráčů, které mohou způsob hraní ovlivňovat.

d) Způsob hraní role je vždy ovlivněn také rolovým chováním spoluhráčů (které je rovněž ovlivněno výše uvedenými faktory a, b, c), tím, co jedinci v příslušné roli ostatní spoluhráči umožní nebo neumožní.

e) V každém trvalejším seskupení lidí se vedle obecných institucionálních pravidel postupně utvářejí, respektive jsou konstruovány, ještě další dodatečné požadavky a očekávání – které tvoří jistou druhou vrstvu pravidel, představující vzhledem k té první – obecné úrovni – jakousi její nadstavbu. Tato druhá

vrstva pravidel velmi často odráží určité specifické požadavky, nároky, ale také možnosti a schopnosti jednotlivých konkrétních jedinců v daných konkrétních uskupeních. Autor této stati použil v knize *Individualismus a holismus v sociologii* pro označení těchto pravidel výraz „struktury duplex“ (Šubrt 2015). I tyto struktury druhého řádu se do hraní rolí promítají.

f) Konkrétní akty jednání v roli jsou vždy spojeny s určitou konkrétní situací a jejím kontextem, což opět může nějakým způsobem podobu hraní rolí ovlivňovat (je např. rozdíl mezi uvolněnou atmosférou a jednáním pod tlakem okolností).

Z uvedeného přehledu vyplývá (a závěru stati na to ještě navážeme), že hraní rolí představuje komplexní sociální fenomén, který velmi často významným způsobem přesahuje to, co je spojováno s konceptem sociální role a co je obsaženo v samotných pravidlech a požadavcích, jimiž je taková role vymezena. V průběhu konkrétního hraní sociální role musí většinou její hráč vzájemně propojit a „vybalancovat“ celou řadu požadavků a vlivů, z nich mnohé výrazně překračují to, čím je obsah dané role definován.

I když se s pojmem sociální role pracuje i v současné době, diskuse o něm ustaly na konci 70. let 20. století. Z časového hlediska lze říci, že toto téma bylo v sociologii širěji nastoleno v 50. letech, základní příspěvky k němu se objevily v průběhu 50. a 60. let a poté v 70. letech následovala poměrně rozsáhlá debata, která dosavadní přístupy hodnotila, kriticky posuzovala a systematicky uspořádávala. Přestože se o popularitu tématu sociálních rolí zasloužili v té době mnozí autoři – Goffman (1999), Berger – Luckmann (1999), Dahrendorf (1964) a další – zdá se, že celkově souvisí trvání zájmu o tento koncept s dominancí Parsonsova strukturně funkcionalistického modelu, neboť zájem o role odeznívá v době, kdy pohasíná a končí popularita Parsonsovy teorie. Diskuse o problému rolí neustaly ani tak z toho důvodu, že by byly uspokojivě vyřešeny, nýbrž proto, že se objevily jiné přístupy a témata, které zájem o tuto problematiku odsunuly na vedlejší kolej. Pokud dnes pojem role v sociologické literatuře přežívá, je nejčastěji spojován specificky s problematikou profesních a genderových rolí.

Odklon od problematiky rolí nebyl jen pouhým projevem obvyklého střídání módních sociologických vln. Odráželo se v něm cosi hlubšího, a sice odmítnutí holistických, strukturně funkcionalistických představ o lidském jedinci jako víceméně pasivním a konformním vykonavateli strukturních požadavků a funkcionálních imperativů, a příklon k představě o lidském aktérovi jako autonomní, samostatné a nezávislé bytosti, která se rozhoduje a jedná na základě svého vědění, preferencí a racionality a sleduje při tom své vlastní zájmy, záměry a cíle. Obraz člověka v sociologii – tedy to, co Dahrendorf označil výrazem *homo sociologicus* – začal nabývat jinou podobu, společensky determinovaného a ovládaného nositele rolí vystřídal představa suverénního, samostatné

myslicího a jednajícího aktéra, nadaného vůlí, znalostmi a kreativitou. Nástup tohoto (dodejme, že nikoli zcela nového¹⁰) konceptu vyjádřil symbolicky v názvu své knihy *Le retour de l'acteur* (*Návrat aktéra*) francouzský sociolog Alain Touraine (1984).

Anthony Giddens, který v 70. a 80. letech podrobil kritice to, co u Parsonse označil výrazem „ortodoxní konsenzus“, přichází s názorem, že sociální teorie se musí vypořádat především s otázkou lidských aktérů. Způsob, kterým Giddens ve své teorii strukturace hovoří o lidských jedincích, sleduje představu kompetentního, vědomého a sebevědomého aktéra (u Giddense se setkáváme také s výrazem „agent“), který je aktivním a relativně autonomním, kvalifikovaným a kompetentním vykonavatelem sociálních aktivit. Je to bytost nadaná schopností reflexe a sebereflexe, která je schopna chápat, co činí, zatímco to činí (Giddens 1997: 36).

Jiný přístup představuje teorie racionální volby (*rational choice theory*) spojená s představou jedince, který vyjadřuje své individuální preference a racionálně se rozhoduje, a to tak, aby minimalizoval své náklady a maximalizoval zisky. Chování/jednání jedinců je v tomto případě spojováno s racionalitou, k jejímuž zkoumání se využívají ekonomické a matematické metody. Jedná se o interdisciplinární přístup, který v americké sociologii rozvíjel James S. Coleman (1994), ve Francii Raymond Boudon (1980) a v Německu Hartmut Esser (1993).

Velkou popularitu získala a dodnes si ji udržuje koncepce Pierra Bourdieu. Bourdieuova výchozí hypotéza spočívá v tom, že sociální aktéři jsou vybaveni systematicky strukturovanými dispozicemi, které jsou konstitutivní pro jejich praxi a pro jejich uvažování o této praxi. Tento soubor dispozic (sklonů) vidět, uvažovat a chovat se ve společnosti určitým způsobem označuje Bourdieu jako habitus. Habitus jsou schémata vnímání, myšlení a jednání, která jsou společná všem členům téže skupiny nebo třídy (Bourdieu 1998: 13-16). Jedná se o schémata, jež jsou orientována na určité symbolické autority, reprezentující vzorce vkusu a chování, které jsou pro danou skupinu či třídu typické.

Zájem odborné veřejnosti vyvolal také Bruno Latour (1996), který ve své *Actor-network theory* (ANT) ukazuje, že v sítích jednání, do kterých jsou lidští aktéři zapojeni, se mohou stát aktivním činitelem nejen sami títo lidé, ale také určité věcné objekty. Jiným, velmi diskutovaným tématem se stal problém osobní identity, v jehož zkoumání se výrazně prosazují narativní přístupy založené na předpokladu, že významným formativním činitelem identity je narativa, tedy způsob, jakým lidé svůj vlastní životní příběh činí předmětem svého vyprávění (Ricoeur 1991). Nelze opomenout ani teorii kreativního jednání Hanse Joase (1992), která se obrací k lidské tvůrčí schopnosti, jež umožňuje

¹⁰ V principu je to vlastně jednající osoba, kterou položil do základů své sociologie už kdysi Max Weber (1998).

lidským aktérům sociální realitu tvořit a měnit, či teorii performativity Jeffreyho Alexandera (2006), která – inspirována divadlem – sice klade důraz na problematiku veřejně inscenovaného a na veřejnosti předváděného jednání – avšak distancuje se přitom od předchozí teorie sociálních rolí. Nakonec nelze přehlédnout ani to, že předmětem sociologického bádání se v posledních desetiletích staly lidské emoce (Turner – Stets 2005), či skutečnost, že s ambiciózními nároky na výklad lidského chování přišly disciplíny, které se rozvíjejí mimo sociologii, na přírodovědném základě, tedy etologie, sociobiologie a evoluční psychologie.

Skrytý potenciál (Závěrem)

Téma rolí bylo zastíněno jinými tématy a otázka zní, zda má cenu se ještě k němu vracet, a pakliže ano, tak z jakých důvodů. Autor této stati se domnívá, že určité důvody pro jeho opětovné promýšlení tu jsou a souvisejí určitým způsobem s problémem, kterým se zabýval v knize *Individualismus a holismus v sociologii* (Šubrt 2015). Jedná se o poměrně širokou tematiku, která zde může být přiblížena pouze ve stručném náznaku.

Norbert Elias v knize *Společnost individuí* hovoří o „propasti“, která se západnímu myšlení rozevřela v důsledku existence dvou protikladných táborů, jejichž zastánci sdílejí názory, které je velmi obtížné vzájemně propojit a sladit. Ti první, které můžeme označit za reprezentanty individualismu, soudí, že východiskem sociologického myšlení mají být lidští jedinci, zatímco druhí, které můžeme charakterizovat jako stoupence holismu, naopak tvrdí, že tímto východiskem musí být sama společnost.

Individualistické stanovisko přisuzuje primát subjektivitě, suverénní, svobodné individuální vůli, která se uplatňuje v jednání lidských jedinců. Individualistická perspektiva přináší pohled zdola, který nahlíží jedince jako aktéra, jenž vytváří společenskou realitu svými aktivitami na základě toho, jak záležitostí světa kolem sebe rozumí, jak si je interpretuje a jaký smysl nebo význam přisuzuje svým činům. Principy individualistické sociologie zformuloval Max Weber (1998: 136).

Holismus naproti tomu vychází z filozofického předpokladu, že celek je víc než suma jeho jednotlivých částí. Sociální realitu proto nelze vysvětlit prostřednictvím odkazů na jednotlivce a jejich individuální jednání, nýbrž je nutné ji vysvětlovat na základě jejich vlastních principů. Émile Durkheim tvrdí, že předmětem sociologie jsou tzv. sociální fakty, jejichž prvním základním znakem je to, že jsou nadindividuální, existují vně jednotlivce a do jeho vědomí vstupují jako něco vnějšího, na jeho vůli nezávislého. Druhým základním znakem je, že jsou vybaveny donucovací mocí a jsou schopny vykonávat na individuum sociální nátlak, kterému se jedinci podřizují (Durkheim 1926: 36-37, 46).

Dějiny sociologie 20. století ukazují, že obě výkladové linie – individualistická i holistická – představují životaschopné badatelské strategie, které se přetrafovaly do mnoha konkrétních podob, do řady sociologických škol a směrů. S individualistickým přístupem se setkáváme v utilitaristických teoriích (teorie směny, teorie racionální volby), ale také v interpretativní sociologii (zejména je to charakteristické pro fenomenologickou sociologii a biografický přístup). Z holismu naopak vychází především strukturalismus, funkcionalismus a systémová teorie.

Vedle toho se ovšem v průběhu 20. století objevily také snahy obě uvedené tendence nahlížet jako jednostranné a omezené, a pokusit se je nějakým způsobem překonat, přemostit anebo propojit. Jako první to byl Talcott Parsons, který se ve své práci *Struktura sociálního jednání* snažil vzájemně propojit ideje Webera a Durkheima (Parsons 1966a [1937]). Později to byl Peter L. Berger a Thomas Luckmann (1999), Jürgen Habermas (1981), Pierre Bourdieu (1998), Anthony Giddens (1997) a mnozí další.

Autor této stati identifikoval v rámci tohoto úsilí dvě základní strategie (Šubrt 2015: 13-14). První z nich je založená na tom, že se postulují cosi třetího, co je mezi individuum a společnost vloženo jako svorník, který oba póly propojuje. Druhá je vedena úsilím oba póly – individuální a společenský – k sobě co nejvíce přiblížit a zasadit je do jednoho výkladového rámce tak, že jsou v průběhu explanace sociálních dějů obě perspektivy – individualistická a holistická – alternovány.

První přístup lze najít u Georga Simmela, u kterého úlohu „spojovníku“ plní pojem *Wechselwirkung* (Simmel 1968: 14-16) – vzájemné působení – tedy interakce, anebo u Norberta Eliase (1992), kde je to koncept *figurace*, který je chápán jako pletivo mezilidských vztahů. Typickým příkladem druhého přístupu je Anthony Giddens a jeho teorie strukturace, v níž je individuální pól zastoupen pojmem jednání a společenský pól pojmem struktura. Giddensova teorie je založena na teorému duality jednání a struktury, v němž se konstatuje, že struktury jsou produktem lidského jednání, avšak jednou zformované struktury zároveň představují prostředek pro další lidské jednání, který toto jednání na jedné straně umožňuje, ale na druhé straně jej zároveň usměrňuje a omezuje (Giddens 1997: 67-90). Obě stručně nastíněné strategie nejsou od sebe zcela odlišné, naopak jsou komplementární a mají různé styčné body.

Pokud se tedy nyní k problematice rolí vracíme a snažíme se ji znovu promyslet, je tomu tak zejména proto, že v tomto tématu vidíme určitý explanační potenciál, a sice možnost, jak oba zmíněné protiklady – individualismus a holismus – k sobě navzájem co nejtěsněji přiblížit a zároveň je přesvědčivým způsobem propojit, a přispět tak k překonání oné mezery, která se mezi oběma zmíněnými směry sociologického myšlení rozevřela. Že je tato „intuice“ oprávněná, naznačují mj. i některá starší stanoviska, která můžeme najít

v dobové literatuře. Ivo Možný (1975: 83) například hovoří o tom, že význam pojmu role pro sociologickou teorii spočívá především v tom, že „tento pojem spíná sociální strukturu s individuální osobností“. H. M. Griesse, B. W. Nikles a Ch. Rülcker (1977: 9-48) vyzvedají zase to, že uvedený koncept propojuje mikro a makroúroveň sociální reality. Dodejme však, že do dnešní doby nebyla tato problematika hlouběji rozpracována. Proto se v závěru této stati zamyslíme nad otázkou, jakým způsobem by koncepce rolí mohla přispět k překonání protikladu mezi individualismem a holismem.

Nejprve je ovšem zapotřebí zopakovat, že je nutné odlišovat pojem „sociální role“ od toho, co lze označit jako „hraní sociální role“. Jak již bylo řečeno, koncept hraní role je širší a podstatně složitější záležitostí než to, co představuje samotná sociální role. Hraní role je spojeno a závisí na celé řadě faktorů, ke kterým patří způsob, jakým si jedinec příslušnou roli osvojil; osobní předpoklady a schopnosti, které je schopen při tom uplatnit; jeho vlastní (egoistické) zájmy, které při hraní role sleduje; způsob, jakým reagují a hrají své role jeho spoluhráči a nakonec i situace, ve které chování v roli probíhá. Hraní role tak obvykle podstatným způsobem překračuje soubor pravidel, předpisů a norem, které charakterizují samotnou roli. Hráč sociální role musí čelit řadě různých požadavků a očekávání a musí se zároveň snažit, aby je svým výkonem uvedl do vzájemné korespondence.

Můžeme tedy říci, že „hraní sociální role“ je oním hledaným „třetím“ prvkem, který vzájemně propojuje jedince a společnost a spolu s tím i jednání a strukturu. Je to zároveň také prvek, který umožňuje oba tyto póly teoretického myšlení k sobě v maximální možné míře přiblížit, protože v hraní role se setkáváme s obojím – jak s jedincovou individualitou, tak se zájmy společenského celku. Hraní role je tím, co umožňuje dát do vzájemného vztahu individuální cíle, přání a preference na jedné straně spolu se společenskými požadavky, strukturálními tlaky a funkcionálními imperativy na straně druhé. Hraní role je obrazně vyjádřeno jakousi „transmisí“, která oba póly teoretického myšlení – individuum a společnost – vzájemně propojuje. Řečeno metaforicky a s určitou nadsázkou – v hraní sociálních rolí dochází k jakési „alchymistické transmutaci“, v níž se proměňuje individuální na společenské a společenské na individuální. V tomto smyslu má potom význam a opodstatnění se tímto konceptem a problémy s ním spojenými zabývat, neboť to může být přínosné nejen z hlediska samotné tematiky sociálních rolí, ale i pro celkovou výstavbu obecné sociologické teorie. Sociologická tematika rolí, zdá se, skrývá potenciál, který zatím ještě nebyl zcela vyčerpán, a který si proto zaslouhuje naši pozornost.

Jiří Šubrt přednáší sociologii na Fakultě humanitních studií a na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Je vedoucím Pracoviště historické sociologie na FHS UK, autorem, spoluautorem a editorem řady knižních publikací: Civili-

zační teorie Norberta Eliase (1996), Postavy a problémy soudobé teoretické sociologie (2001), *Čas a společnost* (2003), Historická sociologie (2007, editor), Soudobá sociologie I–VI (2006 – 2014), Historické vědomí obyvatel České republiky perspektivou sociologického výzkumu (2013, s J. Vinopalem a kol.), Individualismus a holismus v sociologii (2015).

LITERATURA

- ALEXANDER, J. C. 2006: Cultural Pragmatics: Social Performance between Ritual and Strategy. In: Alexander, J. C. – Giesen, B. – Mast, J. L.: Performance, Symbolic Action, Cultural Pragmatics, and Ritual. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 29-90.
- ALSOP, R. – FITZSIMONS, A. – LENNON, K., 2002: Theorizing Gender. Cambridge: Polity.
- BERGER, P. L., 1991: Pozvání do sociologie. Praha: FMO.
- BERGER, P. L. – LUCKMANN, Th., 1999: Sociální konstrukce reality: Pojednání o sociologii vědění. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- BIDDLE, B. J., 1979: Role Theory: Expectations, Identities, and Behaviors. New York: Academic Press.
- BOUDON, R., 1980: Die Logik des gesellschaftlichen Handelns: Eine Einführung in die soziologische Denk- und Arbeitsweise. Neuwied: Luchterhand.
- BOURDIEU, P., 1992: Rede und Antwort. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- BOURDIEU, P., 1998: Teorie jednání. Praha: Karolinum.
- BRUCE, S., 2008: Sociologie: Průvodce pro každého. Praha: Dokořán.
- CLAESSENS, D., 1970: Role und Macht. München: Juventa Verlag.
- COLEMAN, J. S., 1994: Foundations of Social Theory. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press.
- COSER, R. L. 1999: Soziale Rollen und soziale Strukturen. Graz – Wien: Nausner & Nausner.
- DAHRENDORF, R., 1963: Gesellschaft und Freiheit: Zur soziologischen Analyse der Gegenwart. München: Piper.
- DAHRENDORF, R., 1964: Homo sociologicus: Ein Versuch zur Geschichte, Bedeutung und Kritik der Kategorie der sozialen Rolle. (Vierte, erweiterte Auflage) Köln – Opladen: Westdeutscher Verlag.
- DAVIS, K. – MOORE, W. E., 1945: Some Principles of Stratification: A Critical Analysis. American Sociological Review, Vol. 10, No 2, pp. 242-49.
- DURKHEIM, É., 1926: Pravidla sociologické metody. Praha: Orbis.
- DREITZEL, H. P., 1980: Die gesellschaftlichen Leiden und Leiden an der Gesellschaft. Stuttgart: Ferdinand Enke 1980.
- ELIAS, N., 1992: Figuration. In: Schäfers, Bernhard (ed.), Grundbegriffe der Soziologie. 3 Aufl., Opladen: Leske-Budrich, pp. 90-92.
- EISERMANN, G., 1991: Rolle und Maske. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).
- ESSER, H., 1993: Soziologie: Allgemeine Grundlagen. Frankfurt, New York: Campus Verlag.
- GARFINKEL, H., 2002: Studies in Ethnomethodology. Cambridge: Polity Press.

- GELLER, H., 1994: Position – Rolle – Situation: Zur Aktualisierung soziologischer Analyseinstrumente. Opladen: Leske + Budrich.
- GEHLEN, A., 1961: Anthropologische Forschung. Reinbek bei Hamburg.
- GERHARDT, U., 1971: Rollenanalyse als kritische Soziologie: Ein konzeptueller Rahmen zur empirischen und methodologischen Begründung einer Theorie der Vergesellschaftung. Neuwied: Luchterhand.
- GERTH, H. – MILLS, C. W., 1970 [1953]: Person und Gesellschaft: Die Psychologie Sozialer Institutionen. Frankfurt am Main: Athenäum.
- GIDDENS, A., 1997: Die Konstitution der Gesellschaft: Grundzüge einer Theorie der Strukturierung. (3. Aufl.), Frankfurt am Main: Campus.
- GOFFMAN, E. E., 1961: Two Studies in the Sociology of Interaction. Indianapolis: Bobbs-Merill Co.
- GOFFMAN, E., 1999 [1959]: Všichni hraje divadlo: Sebe prezentace v každodenním životě. Praha: Nakladatelství Studia Ypsilon.
- GRIESE, H. M. – NIKLES, B. W. – RÜLCKER, Ch., 1977: Soziale Rolle: Zur Vermittlung von Individuum und Gesellschaft; Ein soziologisches Studien- und Arbeitsbuch. Opladen: Leske + Budrich.
- HABERMAS, J., 1981: Theorie des kommunikativen Handelns, Vol. 1, 2. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- HAUG, F., 1972: Kritik der Rollentheorie und ihrer Anwendung in der bürgerlichen deutschen Soziologie. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag.
- JACKSON, J. A. (ed.), 1972: Role. Cambridge: Cambridge University Press.
- JOAS, H., 1973: Die gegenwärtige Lage der soziologischen Rollentheorie. Frankfurt am Main: Athenäum.
- JOAS, H., 1992: Die Kreativität des Handelns. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- JUNKER, J.-P., 1971: Entfremdung von der Rolle: Ein Nachtrag zu Goffmans Konzept der Rollendistanz. Bern: Paul Haupt.
- KELLER, J., 2002: Úvod do sociologie. (Čtvrté, rozšířené vydání), Praha: Sociologické nakladatelství SLON.
- KIRCHHOFF-HUND, B., 1978: Rollenbegriff und Interaktionsanalyse: Soziale Grundlagen und ideologischer Gehalt der Rollentheorie. Köln: Pahl-Rugenstein.
- KNIEDINGER, B., 2013: Der Mensch als ‚homo sociologicus‘. In: Kneidinger, Bernadette, Geopolitische Identitätskonstruktionen in der Netzwerkgesellschaft. Wiesbaden: Springer. pp. 26-32.
- KON, I. S., 1971: Sociologie osobnosti. Praha: Orbis.
- LANGER, G., 1980: Die Rolle in Gesellschaft und Theater. Oberwil bei Zug: Rolf Kugler.
- LATOUR, B., 1996: On Actor-Network Theory: A Few Clarifications. Soziale Welt, Jahrg. 47, s. 369-381.
- LEFEBVRE, H., 1987: Das Alltagsleben in der modernen Welt. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- LEVINSON, D. J., 1959: Role, Personality and Social Structure in the Organisation Setting. The Journal of Abnormal and Social Psychology, Vol 58, No. 2, pp. 170-180.

- LINTON, R., 1964 [1936]: *The Study of Man: An Introduction*. New York: Appleton-Century-Crofts.
- LUHMANN, N., 2006: *Sociální systémy: Nárys obecné teorie*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- LUNDBERG, G. A. – SCHRAG, C. C. – LARSEN, O. N., 1967: *Sociologie* (Revidované vydání, výňatky). Praha: Ústav marxismu-leninismu pro vysoké školy.
- MEAD, G. H., 1977: *On Social Psychology*. Chicago: The University of Chicago Press.
- MEAD, G. H., 1967 [1934]: *Mind, Self, and Society: From the Standpoint of a Social Behaviorist*. Ed. by: Morris Ch. W., Chicago: The University of Chicago Press.
- MERTON, R. K., 1977: *Der Rollen-Satz*. In: Griesse, H. M. – Nikles, B. W. – Rülcker, Ch.: *Soziale Rolle: Zur Vermittlung von Individuum und Gesellschaft; Ein soziologisches Studien- und Arbeitsbuch*. Opladen: Leske + Budrich, pp. 67-73.
- MERTON, R. K., 2000: *Sociální struktura a anomie*. In: Merton, R. K.: *Studie ze sociologické teorie*. Praha: Sociologické nakladatelství SLON, pp. 132-177.
- MOORE, W. E. – ROSENBLUM, G. W., 1970: *The Profession, Roles and Rules*. New York: Russel Sage Foundation.
- MORENO, J. L., 1977 [1946]: *Psychodrama*. First Volume (fourth edition with new introducton), Beacon, N. Y.: Beacon House.
- MORRIS, B., 1971: *Reflection on Role analysis*. *British Journal of Sociology*. Vol. XVII, No. 4, pp. 395-409.
- MOŽNÝ, I., 1975: *Pojmový komplex teorie sociální role: Jeho vývoj a problém hodnoty pro marxistickou sociologii*. In: *Sborník prací filozofické fakulty Brněnské univerzity: Studia minora facultatis philosophicae Universitatis Brunensis*, G 19, pp. 83-102.
- NEWMCOMB, Th. M., 1950: *Social Psychology*. London: Tavistock.
- NIXDORF, K., 2011: *Homo Sociologicus vs. Rollen-Set - Welches Modell ist besser geeignet um soziales Handeln zu erklären?* München / Ravensburg: GRIN Verlag.
- OAKLEY, A., 1972: *Sex, Gender and Society*. London: Temple Smith.
- PARSONS, T. – SHILS, E. A. (eds.), 1951: *Toward a General Theory of Action*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- PARSONS, T., 1966a [1937]: *The Structure of Social Action: A study in Social Theory with Special Reference to a Group of Recent European Writers*. New York: The Free Press.
- PARSONS, T., 1966b [1951]: *The Social System*. New York: The Free Press.
- PARSONS, T., 1968: *Beiträge zur soziologischen Theorie*. (Rüschemeyer, D. ed.) Neuwied am Rhein und Berlin: Luchterhand.
- PARSONS, T., 1971: *Společnosti: Vývojové a srovnávací hodnocení*. Praha: Svoboda.
- PETRUSEK, M., 1985: *Úvod do obecné sociologie*. Ostrava: Institut VHJ Vítkovice.
- POPITZ, H., 1967: *Der Begriff der sozialen Rolle als Element der soziologischen Theorie*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).
- PREYER, G., 2012: *Rolle, Status, Erwartungen und soziale Gruppe*. Wiesbaden: Springer.
- RICOEUR, P., 1991: *Narrative Identity*. In: Wood, D. (ed.), *On Paul Ricoeur: Narrative and Interpretation*. London: Routledge, pp. 188-199.

- SIMMEL, G., 1968: *Soziologie: Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. Berlin: Duncker & Humblot.
- SPENCER, H., 1966: *The Principles of Sociology II. The Works of Herbert Spencer*, Vol. 7. Osnabrück: Otto Zeller.
- STRAUSS, A., 1974: *Spiegel und Masken: Suche nach Identität*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- SCHULTE-ALTEDORNEBURG, M., 1977: *Rollentheorie als Soziologie der Herrschaft*. Frankfurt am Main: Campus.
- ŠUBRT, J., 2015: The Society of Individuals: How to Solve the Dilemma of Individualism and Holism in Historical Sociology. *Historická sociologie: Časopis pro historické sociální vědy*, Vol. 2015, No. 1, pp. 9-23.
- ŠUBRT, J., 2015: Individualismus a holismus v sociologii: Jak překonat teoretické dilema? Praha: Sociologické nakladatelství SLON.
- TEGTMEIER, E., 2005: Soziologie und Ontologie der Institution. In: Schönrich, G. (ed.), *Institutionen und ihre Ontologie*. Frankfurt am Main: Ontos, pp. 37-44.
- TOURAINE, A., 1984: *Le retour de l'acteur*. Paris: Fayard.
- TURNER, J. H. – STETS, J. E., 2005: *The Sociology of Emotions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- URBÁNEK, E., 1979: *Marxismus v konfrontaci s buržoazní koncepcí sociální role: Role, masky, charaktery*. Praha: Univerzita Karlova.
- ULLRICH, O., 1978: *Soziale Rolle in der Industriegesellschaft*. München: Jeventa.
- WARNER, L. W., 1959: *The Status System of a Modern Community*. New Haven: Yale University Press.
- WEBER, M., 1998: Základní sociologické pojmy. In: Weber, M.: *Metodologie, sociologie a politika*. Praha: OIKOYMENH, pp. 135-171.
- WILLMS, B., 1971: *Funktion – Role – Institution: Zur politiktheoretischen Kritik soziologischer Kategorien*. Düsseldorf: Bertelsmann.
- WISWEDE, G., 1977: *Rollentheorie*. Stuttgart: Verlag W. Kohlhammer.
- ZURCHER, L. A., 1983: *Social Roles: Conformity, Conflict, and Creativity*. Beverly Hills: Sage.